

Mis on ajalugu?

Ajaloo mõiste ja ajalooteadvus. 1.1.

Ajaloofilosoofia mõiste. 1.2.

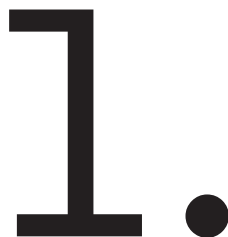
Ajaloo kulgemise teooriad. 1.3.

Ajaloo progressi idee. 1.4.

Ajalooteadus ja loodusteadused. 1.5.

Ajalugu kui rahvusteadus. 1.6.

Ajaloo abiteadused. 1.7.

Ajaloo mõiste ja ajalooteadvus

Ajaloo mõiste on mitmetähenduslik. Tihti kuuleme inimesi ütlemas «Ah, see kõik on juba ajalugu», mis tähendab seda, et kõnealune sündmus on *minevik*, on tagasipöördumatult möödas ega saa enam kunagi korduda. Ühed ütlevad seda kergendusega, teised kahetsustundega, kolmandad ükskõikselt.

Kuidas ka minevikku ei hinnataks, millistes värvides seda ei nähtaks, lahti ei saa sellest öelda keegi. Ajalugu ümbritseb meid igapäevaelus kõikjal – ajalehtedes ja poliitilistes debattides, isegi ilmateadetes. Rahvuslikud ja riiklikud sümbolid, ehitised, ausambad, ajaloolised pühad ja tähtpäevad, muuseumid ja näitused – kõik see on ajalugu. Ajalugu toimub igal hetkel ja iga uus hetk saab igal järgmisel hetkel ajalooks.

«Ajaloo antinoomia» seisneb tema omaduses olla *minevikuline* ja *olevikuline ühekorraga* ning mõjutada seejuures tuleviku võimalusi.

«Tahaksin tulevikku uskuda,» kirjutas eesti kirjandusklassik Anton Hansen Tammsaare, «aga ometi tunnen – ei saa minevikust lahti. Harutamata kiud ühendavad mind temaga. Ma ei tunne ennast seotuna mitte

WHAT IS HISTORY?

E. H. Carr

With a New Introduction
by Richard J. Evans

40th Anniversary Edition

1.1.

Edward Hallett Carr
populaarne raamat

ainult nendega, keda kordki nähtud, kellele kordki silma vaadatud ja kelle kätt kordki pigistatud, ei – ma ripun ka nende küljes, kelle olemasolu kohta puuduvad kindlamad tõendused, keda pean muinasjutuks või elutuks, hingetuks olevuseks: iseäranis ripun viimaste küljes. Mina isegi kogu oma vaimu- ja kehailmaga saan mälestuses muinasjutuks, sest ainult pisitilluke osa minu mälestustest ulatub siiapoole teadvusläve. Ma mäletan, nagu seda loom, taim, kivi teeb, ma mäletan, ilma et ise teaksin, ja nende teadvusläve taga seisvate mälestuste ajel teen ma kõik, mis teen. [---] Miljonite eelkäijate pärandajana jätkan nende tööd, luues uusi lülisid, mis peavad minu kadumisel ühendama järeltulijaid olnud püüete ja tahtmistega.»¹ Eesti virtuaalsaatkonnas Second Life peetud loengus «Tulevikku mäletades» ütles Margus Laidre: «Minevikku mäletada on lihtne – see on juba juhtunud ja seda ei saa muuta. Aga me saame muuta olevikku ja tulevikku. Tegelikult elame me tuleviku minevikus – milleski, mida me nimetame «olevikuks». Peame mäletama, et meil on tulevik ja meie otsused mõjutavad seda. Ärge unustage oma minevikku, olge teadlikud olevikust, kuid mäletage tulevikku.»²

1.1.

Termini «ajalugu» teine tähendus on ajalugu kui *mineviku kirjeldus* ja ajalugu kui *teadus*. Eestikeelne sõna «ajalugu» väljendab seda tähendust üsna täpselt ja enesestmõistetavalt: ajalugu on ajast kirjutatud *lugu*, s.o et ajaloos uuritakse *minevikuaega* ja esitatakse see loo (narratiivi, jutustuse) kujul. Mineviku kirjeldamine on inimtegevuse universaalne külg. Sisuerinevustele vaatamata on see olemas kõigis kultuurides ja tsivilisatsioonides. Pole ühtki kõrgkultuuri, mis tekkinuks ajaloolise mäluta, teadvustatud minevikuta. Pole mõtet küsida, kas ühiskond sõltub ajaloost ja kas ajalugu on vaja; see on niigi selge – küsida tuleb, kuidas ta sellest sõltub. «Alles mälus ja mälestustes kujuneb tegelikkus», kirjutas Marcel Proust.

Minevikku ei saa taastada tema terviklikkuses ja tõelisuses, nii et see hakkaks olevikus jälle elama. Minevik on teine ja püüdmatu, ta kaugeneb, libiseb ajaloolase eest ära. Minevikku ei saa ennistada ega taastada, seda saab rekonstrueerida vaid *mineviku ja oleviku dialoogis*, mida sünnitab nende vastuolu.

Iga teaduse puhul tuleb teha kindlaks, mida see teadus uurib, näidata, et seda ei uuri ükski teine teadus, ja selgitada selle teaduse suhte teiste teadustega. On ka võimalik, et ühtsama objekti uurib mitu ise-

seisvat teadust, igaüks omast vaatenurgast. Ajalooteadusel on kaks peamist funktsiooni: 1) *kirjeldada* ja 2) *seletada*. Entsüklopeedia Britannica võrguväljaanne annab ajalooeaduse niisuguse lühimääratluse: «*Ajaloo-teadus uurib sündmusi (mis puudutavad riiki või rahvast) ajas, tugineb allikate kriitilisele analüüsile ja seletab nende põhjusi.*»³

Kaasaegne ajaloouurimine sündis oleviku poliitilistest vajadustest. Minevik pidi aitama lahendada oleviku poliitilisi probleeme, mis olid seotud riigikorra, valitsemise, seaduste jms. Mineviku käsitlemine oleviku perspektiivis ja nendevaheline seos on jäänud ajaloo keskseks küsimuseks tänaseni.

Ajalookirjutus on alati mingi sotsiaalse *keskkonna toode* isegi siis, kui selle institutsiooniline mõõde on implitsiitne. Ajalugu on teatud *ühiskondlik praktika*. Ajalookirjutus vahendab ühtaegu nii minevikku kui ka olevikku, seal põimuvad tõde ja fiktsioon, tegelik ja kujutletu. Piir lõpmatu arvu kirjeldusvõimaluste vahel on alati liikuv, kuid sõltub ajastu mõjude kõrval veel arhiivinduslikest võimalustest, allikate töötlemise tehnilisest oskusest, ajalookirjutaja isikust. Mineviku mäletamise teistest vormidest eristab ajalugu kui teadust *metoodilisus, teadlik töö taotlus ja professionaalsus*. Tänapäeval on aru saadud, et pole olemas ühte ühismõõdulist ja universaalset ajaloodiskursust ega «*suurt narratiivi*», mis seletaks ära ja paneks paika kõik maailma asjad. Selle asemel on lugematu hulk isiklikke lugusid.

Seos indiviidi ja ajaloo vahel on inimesele oluline. See võimaldab tal ühendada oma eluloo ajalooga, tunnetada oma kohta ajas, et ta tuleb kuskilt ja läheb kuhugi. *Ajalooeadvus* on nii kollektiivse kui ka indivi-duaalse identiteedi avaldusvorm. «Ajalooeadvus on mineviku meenu-tamise, oleviku tõlgendamise ning tuleviku ootamise kompleksne seos. [...] Seega on tegemist rohkemaga kui üksnes minevikuga. Tegemist on sellega, et mobiliseerida kogemusküllane teadmine inimminevikust selle tõlgendamiseks, mis kaasaegselt toimub ja mida on tulevikult realistlik oodata» (Jörn Rüsen).⁴ Ajalooteadvus tuleneb kultuurist ja väljendub inimese teadvuses ajalise ja ajaloolise kogemuse töötamise tulemusena. Ajalooteadvuse eeldus on mingisugune teadmine ajaloost ja selles mõt-tes on ajalooeadvus didaktika kategooria. Ajalooteadvuse allikad või-vad olla väga erinevad, ametlikud ja alternatiivsed, «õiged» ja «valed». Nende vahel toimuv dialoog mõjutab ajalooeadvuse kujunemist. Tänu

1.1.

ajalooteadvusele mõistame oma tegevuse ajalist ulatust, enda ja oma rahva ajalist mõõdet ja oskame ennast välisega ajaliselt suhestada.

Ajalooline identiteet on teadvustatud või teadvustamatu kokkukuulumine ajaloolise paratamatusega ja ajaloos väljatöötatud väärtusorientatsioonidega, see on teadlikkus enesest ajas. Ajaloolise identiteedi kujunemine toimub isikliku identiteedi kohandamise kaudu ümbritseva sotsiaal-ajaloolise identiteediga.⁵ Ajalooteadvus sõltub *ajalookultuurist*. «Ajalookultuur» on väga lai mõiste. See hõlmab ajaloo kogemise, teadvustamise, tõlgendamise ja esitamise kõiki vorme, mille abil inimene puutub kokku minevikuga ja mille kaudu toimub mineviku esitlemine olevikus. Inimeste ajaloolist teadvust ja identiteeti kujundab ajaloo-teadus kui ajalookultuuri tähtsaim kognitiivne tegur, kuid mitte ainult see.⁶

1.1.

Sotsioloogilised uuringud on näidanud, et ajalooteadvust ei määra mitte niivõrd sajanditepikkune ajalugu, vaid esmajoones lähim minevik. Ajalooteadvust kujundavatest *kollektiivsetest identiteetidest* kõneldes peetakse esmajoones silmas rahvuslust, sest ajalooteadvus ise on rahvusteadvusega seotud ja neil on märkimisväärne ühisosa. Inimeste ajalooteadvust on vorminud *rahvuslikud ja regionaalsed identiteetidid*. Ajaloo ülesanne on luua ja alal hoida niisuguseid identiteete, mis kujundavad kollektiivse «Meie» ja suhestavad selle «Teisega». Ajalugu produtseerib *ennastloovaid lugusid*, mida teised võivad tunnustada või tagasi lükata. Lugude domineerimise eest peetakse sõda, kui diplomaatia enam ei aita. Enamasti puudutab see suurriike. Väikerahvaste eneselugu on kultuuris, mis on nende kollektiivse mälu, rahvusmälu ja identiteedi tuum.

Euroopas on peetud tähtsaks Lääne tsivilisatsiooni ajalugu, mis oleks justkui maailma ajaloo keskpunkt, mõõdupuu ja järgimisväärne eeskuju kõigile. Tõepoolest on maailm võtnud Läänelt üle modernismi ja tehnoloogia saavutused, kuid Lääne vaimseid väärtusi on teised kultuurid vähem üle võtnud. Ajaloo rahunemine ja «õnnelik lõpp», mida seoses Lääne võiduga Külmas sõjas kuulutas Francis Fukuyama (1952), pole kätte jõudnud. Otse vastupidi, Lääs ja kogu maailm seisab silmitsi uute väljakutsetega, nagu looduseskeskkonna- ja energiaprobleemid, äärmuslikud fundamentalistlikud liikumised ja rahvusvaheline terrorism.

Rahvusliku liikumise ajal oli eestlaste ajalooteadvus täiesti *etnotsentristlik* ja suunatud minevikku – muistse priiuse aega, mida Carl Robert

Jakobson (1841–1882) nimetas valguse ajaks.⁷ Ka iseseisvas rahvusriigis oli ajalooteadvus ülekaalukalt rahvuslik, ent integratsioon Euroopaga lisas sinna uusi värve. Nõukogude okupatsiooni ajal oli eestlaste ajalooteadvus rõhutatult rahvuskeskne ja suunatud minevikku, kaotatud omariikluse aega. Taasiseseisvumisega orienteerus eestlaste ajalooteadvus ümber rohkem olevikule ja tulevikule. See muutus avatumaks, sallivamaks, Euroopa-keskemaks ja kosmopoliitsemaks, kuid *väikerahvalik enesetunnetus* ja mure julgeoleku pärast jäid.

Ajaloofilosoofia mõiste

Immanuel Kant

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

1.2.

Ajaloofilosoofia üldaktsepteeritud määratlust pole olemas. Võib öelda, et ajaloofilosoofia on ajaloo filosoofiline mõtestamine. See hõlmab nii ajalooprotsessi kui ka teadmise ajaloo kohta. Ajaloofilosoofia on filosoofia osa ja kasutab selle mõisteid. Seetõttu eeldab ühe või teise filosoofi ajaloofilosoofiliste vaadete mõistmine tema üldfilosoofiliste arusaamade tundmist. Ajaloofilosoofia on teinud läbi needsamad uue identiteedi otsingud, mis kogu filosoofia. Filosoofia kriisi ületamine tunnetusteooriana tekitas *ajalooteaduse tunnetusteooria*. Siin pole uurimuse esemeks mitte enam ajalooprotsess ise, nagu Immanuel Kantil (1724–1804) ja Georg Wilhelm Friedrich Hegelil (1770–1831), vaid ajalooliste protsesside tunnetamise eripära (Wilhelm Windelband, Wilhelm Dilthey, William Henry Walsh).

20. sajandi keskel tekkis *analüütiline ajaloo filosoofia*, mis tegeleb mitte niivõrd ajalootunnetuse, vaid ajaloolise teadmise analüüsimisega, esmajoones *teadusliku seletusega* ajalooteaduses, kusjuures ajaloolise teadmise objekt jäetakse peaaegu täielikult kõrvale (Carl Gustav Hempel, Georg Henrik von Wright, Karl Raimund Popper). Filosoofia määramine *aksioloogiana* ajendas uurima väärtuste ja väärtushinnangute rolli ajalooteaduslikus tunnetuses. Filosoofiline *hermeneutika* (Hans-Georg Gadamer) ajaloo filosoofias avaldub taotluses leida inimeksistentsi üldistes tingimustes seda, mis võimaldab või piirab ajalooteadusliku tunnetuse võimalikkusi.⁸

1.2.

Ajaloo filosoofia võtab vaatluse alla ajaloo kui terviku, *ajaloomõtlemine* aga piirdub esmajoones oleviku tõlgendamisega. Ernst Nolte (1923) liigitab ajaloomõtlemise alla ka Oswald Spengleri (1880–1936) ja Arnold Toynbee (1889–1975) kultuurimorfoloogiad. *Ajalooteooria* on ajalooteaduse eriharu, mis mõnes küsimuses on lähedane ajaloo filosoofiale, näiteks kui on tegemist *ajaloo seaduspärasuste probleemiga*, teleoloogia, juhuse osatähtsuse või ajaloo prognoositavuse küsimustega. Kuid konkreetsete uurimisobjektide puhul on see ajaloo filosoofiast võrdlemisi sõltumatu. *Filosoofia ajalugu* erineb samuti olemuslikult tavalisest *ajalookirjutusest*, sest tegemist on kõige toimuva siseaspektiga või selle äärmiselt subtiilse mõõtmega. Erinevalt filosoofialoost on ajalookirjutuse aine poliitiline ja seda iseloomustab üksikasjalik seostatud jutustus. *Filosoofiline ajalookirjutus* on selline, mis rajaneb kindlatel filosoofilistel mõistetel, nagu näiteks «progress».⁹

Ajaloo filosoofide, «päris-filosoofide» ja tegevajaloolaste vahel pole alati vastastikust mõistmist. Ajaloo filosoofidega on mõnikord nii, et ei filosoofid ega ajaloolased taha neid omaks tunnistada. Ajaloo uurijate jaoks, kes «loovad tõde kindlate allikate põhjal» intuiitiivselt ja kogemusele tuginedes, tundub ajaloo filosoofia ülearuse targutamisena, millest on konkreetsetes uurimistöödes vähe tulu. Ajaloolaste huvi teoreetiliste refleksioonide vastu pole kuigi suur. Mõned arvavad, et teoretiseerimine jäägu filosoofide pärusmaaks ja ajaloolasi see üksnes eksitab. Isegi need tegevajaloolased, kes teooria vajalikkust tunnistavad, arutlevad oma töödes teooria üle harva, see jääb justkui eesriide taha.

Ajaloo filosoofe iseloomustab mõnikord ajaloo pinnapealne tundmine, liialt kõrgelennuline abstraherimine ja sõnamäng postmodernistlikus

laadis. Nad ei uuri ajalugu ennast, vaid ajaloolaste töid (tekste). Sellest tulebki, et n-ö ajaloolaste ajalugu ei lange alati ühte filosoofide arusaamisega ajaloost. Nähtavasti pole ühtki teist teadust, kus lõhe teooria ja praktika, s.o tegeliku historiograafia vahel oleks nii sügav, arvab Carlo Ginzburg¹⁰ (1939, eesti k «Juust ja vaglad: ühe 16. sajandi möldri maailm», 2000).

Eestisse on ajalooteoreetilised vaidlused laiemalt ulatunud alles viimasel ajal. Varem puudus selleks vajalik kriitiline mass, motivatsioon ja pingeväli.¹¹ Sootsiumis, kus on vähe filosoofe ja ajaloolasi, ei saa olla kuigi palju ajaloofilosoofe ega selles valdkonnas pädevaid inimesi. Filosoofiaks on vaja vaimukultuuri sügavamat kihti, mille loomiseks jäi esimene iseseisvusaeg liiga lühikeseks. Nõukogude süsteem aga välistas filosoofia ja kogu ametlik ajaloofilosoofia taandus ajalooliseks materialismiks nimetatud ühiskonnateooriaks, mida esitati ilmaliku jutlusena ilma argumenteeriva tegevuseta.

Õelda, et ajaloofilosoofiat Eestis üldse pole viljeldud, ei saa. Nime-tagem siin esimest eesti kutselist filosoofi Alfred Koorti (1901–1956) ja tema tööd «Ajaloolisest teadvusest» (1929),¹² mis tänagi on ajaloo-filosoofia kursuse lektüüris. Nõukogude ajal tekkinud *ajaloofilosoofia koolkond* on eesti filosoofia suursaavutus. Eesti ajaloofilosoofid Eero Loone (1935) ja Andrus Park (end. Pork; 1949–1994) orienteerusid ingliskeelsele analüütilisele filosoofiategemise viisile. Kuna ajaloofilosoofia kui «kodanlik nähtus» oli põlu all, siis tehti seda teadusfilosoofia või filosoofia ajaloo sildi all. Koolkonna juht E. Loone, kes oli mõjustatud I. Kantist, John Deweyst (1859–1952) ja Robin Collingwoodist (1889–1943), sai rahvusvaheliselt tuntuks analüütilise marksismi ühe loojana, kelle töid avaldasid Lääne mainekad kirjastused.¹³ Varalahkunud A. Park uuris narrativismi analüütilises ajaloofilosoofias¹⁴ ja siirdus perestroika ajal poliitikateadusse, kus temast sai tollal üks enimtsiteeritud eesti sotsiaalteadlasi maailmas.¹⁵

1.2.

Ajaloo kulgemise teooriad

1.3.

Max Weber

Giambattista Vico

Mis on ajalugu? Mis suunas see kulgeb? Kuhu liigub inimkond? Mis on ajaloo eesmärk ja kas seda üldse on? Ja kui on, siis kas inimesed liiguvad selle poole tahtlikult või tahtmata? Nendele ja teistele *eksistentsiaalsetele küsimustele* on vastuseid otsitud ammu. Sest inimloomusele on iseloomulik uudishimu, püüd teada saada ja mõista minevikku. Seda ajendab nii inimese praktiline tegevus kui ka emotsionaalne tarvidus. Siin puutume kokku mitmesuguste teooriatega, mis kõik omal viisil püüavad seletada ajaloo mõtet ja kulgu. Need on *Jumala tahte ja ettemääratuse, ajaloolise paratamatuse ja seaduspärase arengu, ajaloolise progressi, lineaarse arengu, tsüklilise arengu, ajaloo ringkäigu, majandusliku kasvu staadiumide, tsivilisatsioonide ja kultuuride vaheldumise teooriad ning ideed.*

Varasel uusajal oli luterlikus kultuuriruumis keskne mõiste jumalik ettehooldus *providentia*, millele maisel tasandil vastas praktiline inimlik tarkus *prudentia*. Jumal mitte ainult ei loonud maailma, vaid hoiab, juhib ja valitseb seda jätkuvalt.¹⁶

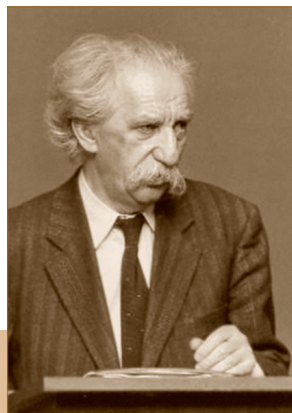
I. Kanti järgi alluvad ajaloonahtused samamoodi kui loodusnähtused üldistele loodusseadustele. Kuid erinevalt loodusnähtustest ei saa inimkonna ajalugu süstematiseerida, selles on vähe plaanipärasust. Et siduda näiliselt korratud ajaloosündmused ühte süsteemi, visandas Kant reeglipärase ajaloo protsessi idee, mis seisneb teleoloogilises looduskorras, milles kõik indiviidid, seda endale teadvustamata, oma rolli

Oswald Spengler

Harold Toynbee

Juri Lotman

mängivad. Ajaloo eesmärgipärane ja ratsionaalne areng kulgeb antagonismide kaudu lõppeesmärgi, *telos*'e poole, milleks on maailm, kus valitseb väline õiguslik vabadus ja sisemine moraalne vabadus. Kanti ajaloo protsessi *eesmärgipärase arengu* (suurema moraalsuse suunas) idee ei pärinenud faktidest, vaid tulenes puhtast mõistusest. Ta ei välistanud võimalust, et keegi leiab parema heuristilise printsiibi ajalooliste andmete süstematiseerimiseks.¹⁷

G. W. F. Hegelil on ajaloolise paratamatuse kandjaks maailmavaim või maailmamõistus, mis juhib maailma oma eesmärgi poole, milleks on *progress vabaduse tunnetamisel*. Marksistid kui majandusliku determinismi äärmuslikud esindajad on *ajaloo seaduspärasused* tuletanud majandussuhetest, eesmärk on maapealne paradiis – kommunism. Max Weberil (eesti k «Võimu ja religiooni sotsioloogiast», 2002) on ajalugu *ratsionaliseerumisprotsess*, millega üha enam pääseb maksvusele eesmärk – ratsionaalne tegevus – ja kasvab bürokraatia. Neis valdkondades, mis ratsionaliseeruvad ja lähenevad ideaaltüübile, on tegemist progressiga, mujal mitte. Vähemasti kehtib see läänemaailmas.¹⁸ Moodsa ühiskonna tekkimise käivitunud tegureid ja tõukejõude analüüsib Weber oma kuulsas teoses «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus» (1904, eesti k Akadeemias 1993–1994, raamatuna 2007).¹⁹

1.3.